

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIX (2021).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/IWRG2098

ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПРАИСТОРИЯТА И АНТИЧНОСТТА

Щелиян Д. ЩЕРИОНОВ*

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN LANDS IN PREHISTORY AND ANTIQUITY

Shtelian D. SHTERIONOV

Abstract: *Clarifying the demographic state of humankind during all periods of its historical development is an issue that has long been of interest to the scientific community. This paper traces the specifics and trends in the dynamics of the main demographic processes and structures of the population that has inhabited the Bulgarian lands in prehistory and antiquity. Their analysis allows us to establish that, according to the parameters of the studied indicators, the studied area can be related to the Mediterranean area, whose development was ahead of the rest of the world at that time.*

Keywords: *historical demography, history of the Bulgarian lands in prehistory and antiquity.*

Изясняването на демографското състояние на човечеството през всички периоди от неговото историческо развитие е проблем, който отдавна вълнува научната общественост. И ако за епохите, за които съществуват необходимите писмени извори, те се превръщат във фундамента за неговото осъществяване, то пред специалистите възниква въпросът за възможностите да се реконструира демографското развитие на населението от дописмените епохи, както и в случаите, при които то не може да се установи въз основа на наличните писмени източници и за базата, върху която трябва да се стъпи при реализацията на това начинание. Търсейки отговори на този въпрос, изследователите се ориентират към целия, отнасящ се в различна степен до конкретната проблематика, наличен изворов материал – най-вече палеоантропологически, но също така и към други видове археологически, етноложки и наративен, за чиято специфична обработка и анализ се използват възможностите на специално обособен клон на научното познание – палеодемографията.

Появата на **първите научни разработки**, свързани с превръщането на резултатите от изследването на получените при археологически разкопки човешки скелетни материали в основа за установяване различни страни от демографското развитие на човечеството през отминалите исторически епохи, се отнася към края на XIX и началото на XX в. [Lankester, E. R. 1870;

* Щелиян Д. Щерионов – професор, д.и.н., Институт за изследване на населението и човека, Българска академия на науките; България; @ shterionov@yahoo.com

Pearson, K. 1902, pp. 261–264; **MacDonnell, W. R.** 1913, pp. 366–380; **Konigsberg, L. W. and Frankenberg, S. R.** 2002, pp. 297–309]. Те са единични, не са плод на целенасочена дейност в тази научна област и появата им по-скоро е резултат от спорадичния научен интерес на отделните автори.

Относно началото в изграждането на палеодемографията като нова специализирана област на научното познание съществуват различни твърдения. В специализираната литература обаче се налага становището, че то се датира към средата на XX в. и се свързва с дейността на Дж. Л. Ейнджъл [**Angel, J. L.** 1947, pp. 18–24; **Angel, J. L.** 1954, pp. 168–174]. Именно с неговите съчинения се поставят основите за превръщане на изследването на палеоантропологичния материал в стандартна практика за получаване на историко-демографска информация. И ако първоначално, ограничени в количествено отношение, този тип извори се използват единствено за изясняване на отделни демографски показатели, то впоследствие достигнатите изводи и нарасналият изворов обем се превръщат в база и за обобщен демографски анализ.

Развитието на палеодемографията преминава през няколко **етапа**: I етап – 50-те – 70-те години на XX в., свързан с изграждането на нейните изследователски и организационни основи; II – 80–90 години на XX в. Етап на изясняване на специфичните за това научно направление методологичен апарат и подбор на методиките за неговото прилагане; III – след 90-те години на XX в. Увеличаване на библиографския обем и акцентуване върху търсенето на възможности за разширяване диапазона на достоверност на получените при палеодемографските изследвания резултати.

Утвърждаването на палеодемографията е съпътствано с разнообразни дебати, по-съществените от които са свързани: 1) С научно-организационното ѝ обособяване – а) като елемент от историческата демография [**Алексеев В.** 1993, с. 105 и сл.]; б) като самостоятелна научна дисциплина [**Яблонский, Л.** 1985, с. 309 и сл.]; в) като специализирана област на физическата антропология [**Норра R.** 2002, с. 9–29]; 2) С изворовия ѝ материал (най-вече във връзка с обема и качеството му) и във връзка с достоверността на получените въз основа на неговия анализ изводи; 3) С професионалната компетентност на работещите в това научно направление и по отношение на използваните от тях методи и пр. В процеса на тези дискусии възникват различни становища, вариращи от тотално отричане на възможностите и постигнатите от тази област на научното познание резултати до превръщането им в „основен ключ към миналото“ [**Petersen, W.** 1975, pp. 227–237; **Howell, N.** 1976, pp. 25–40]. Независимо от тяхната разнопосочност (а може би именно заради това) интересът сред изследователите към този тип проблематика нараства, а публикациите – се множат.

Тяхната симбиоза очертава най-пълно същността на **палеодемографията**, определяйки я като *област от историческата демография, която въз основа на наличния изворов материал идентифицира демографските параметри от миналото на населението, преди всичко през ранните етапи от неговото историческо развитие.*

Две са основните теоретически постановки, върху които се градят палеодемографските реконструкции: 1) твърдението, че при известни и оценени демографски параметри динамиката в развитието на населението е предвидима и може да бъде продължено нейното изясняване назад или напред във времето; 2) предположението, че осъществените въз основа на анализа на извадката от мъртви индивиди констатации са ясно и точно отражение на показателите, характерни за цялото, живяло на това място и по това време население [**Howell, N.** 1986, pp. 219–246; **Норра R.** 2002, pp. 9–29].

Според библиографите на **българската палеоантропология** първото изследване в тази област на научното познание, отнасящо се до населението, обитаващо българските земи, е осъществено от И. Шайбер още през 1873 г. [**Чолаков, С.** 1998]. Началото обаче в превръщането на резултатите от този тип проучвания в основа за изводи, характеризиращи миналото демографско развитие на населението ни, се отнася едва към средата на 50-те години на XX в. и се свързва основно с дейността на колегията от Института по експериментална морфология

и антропология с музей към БАН. Именно тя е водеща при изследване на демографското състояние на древните популации. В периода до началото на 90-те години на века палеодемографската проблематика, отнасяща се до различни етапи от развитието на населението, обитаващо нашите земи в периода между неолита и Късното средновековие, е засегната в десетки палеоантропологически статии, излезли из под перото на П. Боев, Н. Кондова, Сл. Чолаков, Й. Йорданов и др. [Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, С. 1978, с. 5–15]. Разсъждения върху определени страни от демографското състояние на българските земи през отминалите епохи откриваме и в съчинения на археолози, историци, демографи и етнологи [Аркадиев, Д. 1988, с. 41–57; Борисов, Б. 2006, с. 190–197; Етнография на България, 1980, с. 252–269; Тотев, А. 1972, с. 224 и сл.; Фол, А. 1979]. И ако в началните етапи от развитието си палеодемографията в България следва, в общи линии, световната динамика в тази област на научното познание (както в емпирично, така и в методологично отношение), то след 90-те години на XX в. тя постепенно изостава. Интересът към този тип проблематика намалява, с което се стеснява и отпечатаният по въпроса научноизследователски обем.

Разработките по проблема (за демографското развитие на населението от „достатистическите“ епохи) се основават върху различни по своята същност **извори** [Фол, А. 1979]. Определящ сред тях е разкритият по време на археологически разкопки (най-вече на некрополи) *палеоантропологичен материал* – цели или фрагментирани човешки скелети. Независимо от редицата проблеми, които поставя използването на този вид изворов материал, свързани най-вече с обема и характер му, а оттук – и с нивото на достоверност при получените в резултат на неговото изследване изводи, детайлният му анализ, базиран върху удачно подбрана методика, позволява да се проследи динамиката на основните демографски процеси и структури, териториалното разпространение и числеността на съответните популации. Втората основна група извори са *епиграфските паметници* и то само тези от тях, които съдържат данни по интересувашата ни проблематика – официалните декрети и разпореждания на управляващите; списъци на войниците от разквартируваните гарнизони; надписи, отнасящи се до настанили се в провинциите преселници; паметници от градските центрове, които отразяват различни събития в живота на градовете и местни инициативи; надгробни и възпоменателни надписи и др. Те се датират в периода след VI в. пр.Хр. и а подлагането им на прецизна обработка с подходящата методика предоставя изключително полезна информация, касаеща целия кръг от проучваните тук въпроси. Към тази група трябва да отнесем и *папирологическите паметници*, съдържащи персонални сведения. Анализът на *другия вид археологически материал* подпомага изясняването на проблеми, свързани със стопанската, социалната, етническата и религиозната структура на населението, неговите пространствено разпределение и миграции. *Етноложката информация* се използва в случаите, при които въз основа на данни от етноложки проучвания, осъществени в настоящето или в близкото минало, се правят изводи за демографското състояние на населението в отдавна отминали епохи. Колкото до *наративните извори* в конкретната ситуация, те изпълняват по-скоро спомагателна функция спрямо основния за този тип проучвания изворов материал.

Обобщаването на информацията от публикациите и от анализа на останалите този вид изследвания извори позволява да се очертае обща представа върху демографското състояние на българските земи през праисторията, Античността и Средновековието.

С оглед естеството на изследването и спецификите на разглежданите епохи в тази тема ще се проследи демографското развитие на населението, обитаващо изследваното географско пространство през праисторическата епоха и през Античността. Изводите за същността и особеностите на това развитие ще се базират върху анализа на целия брой налични извори – основно палеодемографски и епиграфски, при което в повечето случаи извличането на интересувашата

ни информация ще се осъществи по косвен път. В съответствие с наличния извор материал началната граница на изследването ще се отнесе към халколита, а крайната – към VI в. сл.Хр. Това е изключително дълъг в хронологично отношение период, през който развитието на обитаваното проучваното географско пространство население е съпътствано от най-разнообразни социално-икономически, политически и културни промени. Всички те, макар и по различен начин, се намират във взаимовръзка с демографското състояние. В основата си то се определя от два вида демографски процеси – такива, които довеждат до увеличаване на населението, и такива, които предизвикват намаляването му в рамките на неговата съвкупност.

Определящи сред първата група процеси са **ражданията**.

Представа за раждаемостта през изследваната епоха получаваме, след като наличните палеоантропологични данни подложим на обработка посредством метода, разработен от руския изследовател А. Козинцев [Козинцев, А. Г. 1971, с. 148 и сл.]. В основата си той се базира върху установения чрез съпоставка на данните за броя на децата (във възраст от 0 до 14 г.) и броя на жените във фертилна възраст (от 15 до 49 г.), погребани в един некропол, среден брой на починали деца на една жена. Получената стойност се коригира с т.нар. „коэффициент за поддържане числеността на популацията“. Макар да отчита, че параметрите на този коефициент при различните популации варират в широки граници, авторът приема, че усреднената му стойност е 3. Именно с 3 той предлага да се увеличи средният брой починали деца на една жена, за да се установи действителният среден брой на децата, раждани от една жена, обитаваша съответното населено място в епохата на неговото съществуване. Макар и доста условна, получената по този начин информация позволява да се установят параметрите на проучвания показател, а неговата съпоставка със стойностите му за други обекти разкрива възможността за проследяване на времевата и пространствената му динамика.

В таблица 1. са обобщени данните за средния брой починали деца на една жена в периода V хил. пр.Хр. – V в. сл.Хр.

Таблица 1.
Среден брой починали деца на една жена по българските земи
през периода V хил. пр.Хр. – V в. сл.Хр.

(в брой)

Епоха	Обект	Информация от	Брой
V хил. пр.Хр.	Варненски халколитен некропол	Г. Маринов, 2010 г.	1,2
IV хил. пр.Хр.	Виница	А. Радунчева, 1976 г.	1,1
III хил. пр.Хр.	Езеро	Г. Георгиев и кол., 1979 г.	1
IV–II хил. пр.Хр.	Ямна култура	И. Панайотов, 1989 г.	1,8
VIII–VII в. пр.Хр.	Калугерица, Кюлевча	В. Миков, 1936 г.	1,4
II–IV в. сл.Хр.	Кърджали	Дремсизова-Нелчинова, Цв., 1988 г.	1,8
II–V в. сл.Хр.	Аугуста Траяна	Боев, П., Н. Кондова-Чолакова, Сл. Чолаков, 1984 / Kondova, N., S. Cholakov, 1992	0,8

Коригирането на тези данни с коефициента на Козинцев позволява да се установи, че средният брой деца, раждани от една жена, през изследваната епоха варира между 3,8 и 4,8 деца.

Първоначално по-ниски, стойностите на този показател постепенно нарастват, след което отново спадат, за да достигнат най-ниските си параметри при някои от изследваните обекти в края на проучвания период.

За динамиката на така очертаната тенденция въздействат различни по своята същност фактори.

Сравнително ниските показатели за броя на децата, раждани от една жена, в началото на проучвания период се обясняват преди всичко с неголямата продължителност на живот сред жените през тези епохи и свързаните с това ограничен родилен контингент и стеснен фертилен период. Обстоятелство, чиито последствия не могат да коригират и констатираните от изследователите на тези епохи ранното настъпване на половата зрялост и масови ранни раждания.

Наблюдаваното постепенно увеличаване при стойностите на този показател е в резултат преди всичко от увеличаване производството и качеството на добиваните хранителни продукти, подобряващите се условия на живот, повишаващото се ниво на хигиена и здравеопазване, особено през античната епоха, които довеждат до удължаване живота на жените, повишаване обема на родилния контингент, а с това – и продължителността на фертилния период [Фол, А. 1979, с. 111 и сл.].

Що се отнася до появата на най-ниските стойности на изследвания показател в края на разглеждания период, те са от друго естество и се свързват с разпространеното в римското общество целенасочено ограничаване на раждаемостта, което е в противовес с подобряващите се в Римската империя условия за живот. Същевременно прави впечатление, че това е процес, характерен най-вече за римските граждани и населението, обитаващо римските градове, и не засяга (или най-малко не в такава степен) представителите на обитаващите империята разнородни племена. Процес, който се установява от управляващите и провокира техните действия срещу разпространението му, ориентирани в две основни насоки: 1) разширяване възможността на римляните да купуват и осиновяват деца от варварски произход; и 2) активизиране на мерките, свързани с насърчаване на раждаемостта.

Обобщаването на извършения спрямо наличната информация анализ позволява да се установи, че през цялата изследвана епоха населението, обитаващо нашите земи, поддържа ниво на раждаемост, което позволява неговото нормалното възпроизводство.

Втората основна група демографски процеси са тези, предизвикващи намаляването на населението в рамките на неговата съвкупност. Определящи сред тях са **умиранията**. С оглед естеството на наличния изворов материал в настоящото изложение ще проследим продължителността на живота през изследваната епоха, причините, които оказват влияние върху проучвания процес, и някои от неговите специфики.

Параметрите на средната продължителност на живота (въз основа на информацията за преживените години от погребаните в некрополите индивиди) по българските земи през периода V хил. пр.Хр. – V в. сл. Хр. са отразени в таблица 2.

Анализът на обобщените в таблицата данни позволява да се установи:

I. Стойностите на проучвания показател, изчислени върху информацията за всички изследвани индивиди, варират между 21,6 г. и 37,7 г., които особено в началния период не са сравнително ниски дори за времето си нива.

Таблица 2.
Средна продължителност на живота по българските земи
през периода V хил. пр.Хр. – V в. сл.Хр.

(в години)

Епоха	Обект	Информация от	Средна продължителност на живота			
			мъже	жени	общо – мъже и жени	за всички изследвани индивиди – мъже, жени и деца
V хил. пр.Хр.	Варненски халколитен некропол	Г. Маринов, 2010 г.	28,4	24,7	27,2	21,6

IV–II хил. пр.Хр.	Ямна култура	И. Панайотов, 1989 г.	29,3	26	27,7	21,9
VIII–VII в. пр. Хр.	Калугерица, Кюлевча	В. Миков, 1936 г.				27,8
IV в.сл.Хр.	Кабиле	П. Боев, Сл. Чолаков, 1982 г.	42,1	36,7	39,4	33,7
II–V в.сл.Хр.	Аугуста Траяна	Боев, П., Н. Кондова-Чолакова, Сл. Чолаков, 1984 / Kondova, N., S. Cholakov, 1992	44,7	43,7	44,3	37,7

Върху ниската средна продължителност на живота на проучваното население оказват въздействие различни по своята същност фактори, определящи се от непосредствените **причини за смърт**. Те могат да се обособят в няколко основни групи.

Определяща сред тях е групата причини, свързани с *изхранването на населението*. Става въпрос за влиянието както на цикличните периоди на глад, чиято честота се определя най-вече от променящите се климатични и природо-географски условия, така и на недостатъчното и нискокалорично хранене или липсата на отделни елементи в дневните дажби на хората [Худавердян А. 2008, с. 223 и сл.].

Съществено въздействие върху смъртността на изследваното население имат различните **болести**. Макар че възможностите на палеоантропологичния материал в това отношение са ограничени и се свързват основно с откриването на дегенеративно-дистрофични поражения върху костно-ставния апарат, констатираните фази в развитието на спондилоартроза, на орбитална остеопороза, на новообразувания са красноречиво доказателство, че за част от населението те са с фатален край. Същевременно многото общи погребения, при които не е констатирана насилствена смърт, свидетелстват и за това, че изследваното население е поразявано и от тежки епидемии, причинявани най-често от инфекциозни заболявания, като чума, тиф, холера, различни видове шарка, малария (особено в крайречните и заблатените райони) и пр. [Боев, П., Кондова-Чолакова, Н., Чолаков, С. 1984, с. 89 и сл.; Чолаков, С. 1994, с. 123 и сл.; Gigante, L. 2012.]. Когато към тази информация се добавят и сведенията от останалите видове извори, свидетелстващи за разпространението на други видове заболявания и тяхното въздействие върху местния жизнен потенциал, се получава цялостна картина за ролята на болестите в тогавашното общество.

Определено значение сред групите причини за смърт на изследваното население заема и тази, свързана с различни форми на **насилствена смърт**. За тях свидетелстват както установената при палеопатологичните изследвания на скелетите разнообразна картина на травматичните поражения, отразяващи най-вече характерните за съответната епоха вид на оръжията и начин за водене на бойни действия, така значителното количество на символични погребения, свързани преди всичко със загиналите извън пределите на родното огнище местни бойци [Боев, П., Кондова-Чолакова, Н., Чолаков, С. 1984, с. 89 и сл.].

Друга група причини, със съществено въздействие върху ниската средна продължителност на живота сред изследваното население се свързва с *условиата, в които живее и се труди то*. Първоначално определящо в тази насока е влиянието на криногенния стрес, породен от постоянното пребиваване на по-голяма част от местните жители на открито. Впоследствие обитаването на жилища без елементарни хигиенно-санитарни условия и ограничените представи за лична и обществена хигиена се превръщат в предпоставка за разпространението сред населението на множество болести, често с фатален край [Худавердян А. 2008, с. 223 и сл.]. Състояние, чиято промяна през последните столетия на изследваната епоха се превръща в един от факторите, въздействащи върху очертаната тенденция в динамиката на разглеждания показател.

Обобщаването на основните видове причини за смърт, характерни за населението, обитаващо българските земи през проучвания период, налага констатацията, че *умиранията сред изследваното население са провокирани преди всичко от причини с екзогенен характер*. Периодичният глад и хроничното недохранване на населението, многото неизлечими болести и честите епидемии, водените военни действия и антисанитарните условия, в които живее по-голяма част от него, предопределят вероятността за случайни умирения на каквато и да е възраст през проучваната епоха в изследваното географско пространство да е много голяма.

II. Средната продължителност на живота при възрастните индивиди варира между 27,2 и 44,3 г., като за мъжете тя е между 28,4 и 44,7, а за жените – между 24,7 и 43,7. Така че през целия изследван период продължителността на живота на жените е по-малка от тази на мъжете. Състояние, породено от многото умирения на жени във фертилна възраст, по време на раждания и непосредствено в следродилния период, за което свидетелства и обстоятелството, че при възрастовите групи между 20 и 34 г. относителният дял на погребаните жени надвишава този на мъжете.

III. Съпоставянето на данните от таблицата в хронологичен план свидетелства за наблюдаващо се от началото на I хил.пр.Хр. постепенно повишение в стойностите на изследвания показател. Различни са факторите, влияещи върху тази тенденция [Кондова, Н., Чолаков, Сл. 1989, с. 31 и сл.; Иванов, Т., Иванов, Р. 1998, с. 59 и сл.]. Определящите сред тях могат да се обобщят в две основни групи: 1. Свързани с позитивните промени в изхранването на населението и с подобренията в условията на неговия живот; 2. Влияещи се от хигиенизирането и благоустройството на жилищата и населените места и развитието на здравеопазването. В резултат на това в края на римския период се достигат най-високите стойности в продължителността на живота сред населението, обитаващо българските земи през проучваната епоха.

В заключение можем да заявим, че се наблюдава, макар и много бавно, постепенно увеличаване на жизнения цикъл на изследваното население, породено най-вече от намаляване на неговата смъртност.

Върху демографския потенциал на нашите земи съществено въздействие имат **миграциите**, които съобразно ориентацията им спрямо изследваната територия най-често се диференцират на външни и вътрешни.

Първите значими външни миграции на населението по нашите земи, датирани през изследвания период, са *имиграционни*. Те се отнасят към IV хил.пр.Хр. и се свързват с появата по нашите земи на т.нар. прототраки, които в края на III и началото на II хил.пр.Хр. вече трайно са се установили в изследваното географско пространство [Фол, А. 1970, с. 111 и сл.; Данов, Х. 1982, с. 61 и сл.; Порожанов, К. 1998, с. 51 и сл.].

Към края на II хил.пр.Хр. се датира придвижването на илирите, част от които преди окончателно да се заселят в Западните Балкани са се установили в западните и югозападните части на изследваното географско пространство.

През I хил.пр.Хр. нашите земи периодично са обект на имиграционни движения от страна на чужди народи. В периода IX–VI в.пр.Хр. най-впечатляващо сред тях е придвижването и установяването на скитите и кимерийците, през VII–V в.пр.Хр. спецификата им се определя от осъществяващата се гръцка колонизация, а през IV в.пр.Хр. се свързва с келтските набези [Данов, Х. 1982, с. 83 и сл.; Порожанов, К. 1998, с. 51 и сл.].

Започнало в края на I хил.пр.Хр. римско установяване в изследваното географско пространство, продължило и през новата ера. То се характеризира с трайното настаняване по нашите земи както на римски граждани, така и на множество чужди племена, най-многобройни сред които били гетите (Immigration Roman empire).

Краят на изследваната епоха се свързва с „Великото преселение на народите“, довело до появата и заселването в проучваната територия на представители от т.нар. „варварски“ племена, най-многобройни сред които са славяните.

Различни фактори въздействат върху този тип механично движение на интересуващото ни население, най-значимо обаче е влиянието на тези от природо-географско и икономическо естество.

Вторият основен вид външни миграции са *емиграциите*.

Първите, датирани в рамките на изследваната епоха, значителни емиграционни движения на населението, обитаващо проучваното географско пространство, се отнасят в периода средата на II хил. пр. Хр. – началото на VIII в. пр. Хр. Те са ориентирани в две основни посоки: 1) на юг – към Елада (от Северното Егейско крайбрежие до Пелопонес); и 2) на изток–югоизток – към западните, северозападните и северните области на Мала Азия.

Следващата ескалация на емиграционните процеси сред населението, обитаващо нашите земи, се отнася за периода IV–II в. пр. Хр. Тя се свързва, от една страна, с импулсивното движение на отделни тракийски племена. Най-значимо сред тях е изселването на трибалите през първата четвърт на IV в. пр. Хр., ориентирано в два големи потока – единият на юг към Беломорска Тракия, а другият на североизток към долнодунавските територии. От друга страна върху динамиката на този процес влияят планомерните рекрути на местно население в армиите на македонските владетели, в резултат на което присъствие на негови представители се открива на юг из цяла Мала Азия до Сирия и Египет и на изток – до владенията на Селевкидите [Фол, А. 1970, с. 72 и сл.; Данов, Х. 1982, с. 135 и сл.].

Последната голяма емиграционна вълна, засегнала жителите на изследваната територия се отнася към периода I в. сл. Хр. – III в. сл. Хр. и се свързва с интеграцията на нашите земи в рамките на обширната Римска империя. В резултат на това присъствието на проучваното население (основно войници, но и роби и търговци) се открива най-вече на запад – в Рим, Италия, Британия, германските, галските, испанските и северноафриканските провинции и владения [Фол, А. 1970, с. 50 и сл.]. Процес, който в средата на III в. сл. Хр. прекъсва, а от началото на IV в. сл. Хр. се преориентира на изток, югоизток към Константинопол и провинциите на Източната Римска империя.

И този тип миграционни движения се отличава с разнообразие от предизвикващите ги фактори. Въпреки това от най-съществено значение за тях са тези от икономическо, политическо и демографско естество.

Що се отнася до *вътрешната миграция*, в специализираната литература се налага становището, че през по-голяма част от изследвания период (в началните му хилядолетия и във военновременните епохи) нейната главна ориентация е от равнините към планините владения [Фол, А. 1970, с. 111 и сл. и цит. лит.]. В основата си това движение е предопределено: 1) от развитието на производителните сили и необходимостта от близост до рудниците, осигуряващи потребния за изработване на оръдия на труда метал; и 2) от стремежа да се осигури безопасността на хората, която в равнинните места не била достатъчно гарантирана. През мирновременните епохи се наблюдава движение на населението в обратна посока – от планините към равнините, което е предизвикано най-вече от нарастващия в планинските селища човешки потенциал и потребността от увеличаване на необходимата за неговото изхранване обработваема земя.

Обобщавайки прегледа на миграциите, осъществявани в изследваното географско пространство през проучваната епоха, стигаме до извода, че тяхното влияние върху развитието на населението е разностранно. В етническо отношение се установява, че при разселването на отделните групи между тях се осъществява етнокултурна симбиоза, при която местният тракийски субстрат, макар да не изчезва, трудно съхранява своята самобитност. В количествено отношение – очертава се доминацията на тези миграционни движения, които довеждат до нарастване броя на обитаващото нашите земи население.

Въздействие върху демографското състояние на населението, обитаващо българските земи през изследваната епоха, оказват сключените **бракове и реализираните бракоразводи**.

Процеси, които по подобие на разглежданите в предходното изложение миграции, нееднозначно влияят върху възпроизводството на населението.

За различните етнически общности, населяващи изследваната територия, и за отделните етапи от проучвания период са характерни бракове, отличаващи се по своите специфики.

Два са *основните видове брак*, разпространени в изследваното географско пространство през интересуващата ни епоха.

Първият е полигамният. Той се практикува от местното тракийско население. И макар становището на Страбон, че „тракийски мъж, който имал само четири жени, бил по-нещастен и от невстъпилия в брак“, да звучи пресилено, твърдението на античните автори за масовото разпространение на този тип брак сред всички слоеве на тракийското общество е реално отражение на действителната ситуация [Фол, А. 1970, с. 137 и сл.]. Определящ белег на характерния за това патриархално общество полигамен брак е пълната, неограничена и безапелационна власт на мъжа над всички членове на семейството, а основа за неговото разпространение е съществуващият в проучваното пространство през изследваната епоха икономически модел.

Древногръцката колонизация, чието начало в изследваното географско пространство се поставя през VII в. пр. Хр., е предпоставка за масовото разпространение по нашите земи на нов вид брак – моногамния. По своята форма той представлява своеобразен договор за съвместно съжителство между мъж и жена, скрепен пред свидетели. В резултат съпругът придобива власт над своята съпруга, над родените вследствие на този брак деца и над останалите членове на семейството (роби, наложници и пр.). Властта на съпруга обаче не е неограничена, не включва права, касаещи живота и смъртта на подопечните му, ограничаване отношенията на съпругата с родното ѝ семейство, над семействата на женените синове и пр. Първоначално доминирането на този тип брак се наблюдава единствено в гръцките полиси [Петкова, Ц. 2008, с. 85 и сл.; **Marriages in Ancient Greece**, 2012].

Такава е основната форма на брак и сред римляните, чието трайно установяване по нашите земи започва след средата на II в. пр. Хр. За разлика от древногръцкия, римският моногамен брак се характеризира с неограничени права на съпруга над съпругата, децата и останалите членове на семейството. Макар с течение на времето положението най-вече на съпругите постепенно да се подобрява и те да получават определени права, консерватизмът за дълго е основната черта на римските брачни отношения [Андреев, М. 1999, с. 166 и сл.; Петкова, Ц. 2008, с. 85 и сл.].

Проследявайки в хронологичен разрез развитието на отделните видове брак, установяваме, че под въздействието на навлизащата в изследваното пространство древногръцка култура след средата на I хил. пр. Хр. разпространението сред траките на полигамния брак постепенно се ограничава. В резултат преди всичко на подчертаната толерантност от страна на древногръцките колонисти спрямо традициите и обичаите на местното население този процес е много бавен. Неговото активизиране се наблюдава след средата на II в. пр. Хр., с началото на отвоюването на нашите земи от римляните, при което от I в. сл. Хр. и траките масово практикуват моногамията. Тази форма на брак се превръща в основна за обитателите на изследваното географско пространство [Фол, А. 1970, с. 50 и сл.]. В края на проучвания период след установяването на християнството като официална религия моногамният брак се обявява за единствено разрешената на православните форма за съюз между мъжа и жената, чиито тайнство и цялост се съблюдават от църквата.

Известни различия има и по отношение на характерната за отделните видове брак *възраст*, при която населението встъпва в брак. За траките е обичайно в края на пубертета и жените, и мъжете вече да са реализирали първия си брак. Според древногръцката традиция възрастта за сключване на първи брак при жените варира между 14 и 18 г. При мъжете това е възрастта между 20 и 30 г., а нерядко, с оглед приключване на ангажиментите им, свързани със задължителната войскова служба, и над 30 г. [**Ancient Greek Wedding**, 2012]. Според римското право момчетата могат да встъпят в брак при навършването на 12 г., а момчетата – на 14 г.

Въпреки това в специализираната литература се налага становището, че в римското общество средната възраст за встъпване на жената в първи брак варира около 14 г., а на мъжете – около 20 г. [Arnold, A. L., William, A. P., Beert, C. V. 2003, p. 18 и сл.].

Със своеобразна особеност се отличава и специфичната за различните видове брак *разводимост*. За тракийското общество, особено в периода до началото на новата ера, разводът е изключително рядко практикуван. Докато за моногамния брак от древногръцки и римски тип това е обичайно явление [Андреев, М. 1999, с. 166 и сл.]. Този брак лесно се разтрогва, като основно, а в повечето случаи и единствено, изискване е урегулирането на икономическите отношения между бившите съпрузи. Процес, който е съпътстван с ограничаване относителния дял на брачните раждания за сметка на нарастване дела на ражданите деца в резултат на извънбрачни връзки. В следкласическия период с еволюцията на брака се променя и отношението към неговото разтрогване. Реализирането на бракоразводи се усложнява. Създадена е система от задължително изискуеми бракоразводни основания, чието трудно изпълняване ограничава съществено броя на разводите.

Обобщавайки горните разсъждения върху брака по нашите земи през изследвания период, ще заявим, че независимо от разнообразните му видове и специфичните му особености бракът остава основната форма за съжителство между индивидите, гарантираща възпроизводството на населението.

Констатираната в развитието на отделните демографски процеси динамика въздейства върху една от основните, най-обща демографски характеристики – **броя на населението**.

Интерес към параметрите на тази демографска характеристика проявяват още изследователите от проучваната епоха. В техните съчинения обаче информацията е обща, без ясна конкретизация, а формулираните твърдения са разнопосочни, нерядко противоречиви. За да установят действителния брой на населението през достатистическите епохи (или стойностите, максимално близки до реалните), съвременните автори подлагат на разностранна обработка достигналите до нашата епоха данни (основна част от които са косвени) [Массон, В. 1976, с. 95 и сл, и цит. лит.; Смекалов С. 2009, с. 348 и сл. и цит. лит.; Hansen M. 2006, с. 6 и сл. и цит. лит.]. Най-широко разпространение придобива методът, при който определянето броя на населението се осъществява въз основа на данните за войската [Фол, А. 1970, с. 111 и сл.; Beloch J. 1888, p. 13 и сл.; Hansen M. 2006, p. 6 и сл.]. Той се базира на твърдението, че въоръжените сили на една територия представляват $\frac{1}{4}$ от всичките ѝ обитатели, при което, за да се получи броят на общото население, обитаващо тази територия, цифрата на рекрутираните там войници се умножава по 4.

Този е основният метод и за установяване броя на населението по нашите земи през проучвания хронологичен отрязък. Според изследователите в средата на I хил.пр.Хр. той варира около 650 000 души, в края на I в.пр.Хр. – около 900 000, а в средата на I хил.сл.Хр. – над 1 000 000 [Фол, А. 1970, с. 111 и сл.; Данов, Х. 1982, с. 83 и сл.].

Анализът на тези данни позволява да се очертае постъпателно възходяща тенденция в развитието броя на населението, обитаващо изследваното пространство. Трябва да се отчете, че независимо от значително ниските на темповете в нейната динамика през първите векове сл.Хр. основната ѝ ориентация като цяло не се променя.

Що се отнася до факторите, обуславящи констатираната тенденция, необходимо е да заявим, че в основата си те са с демографски характер, представлявайки симбиоза между естествения и механичния прираст на обитаващото изследваната територия население. А тяхното съчетаване с наличните природо-географски дадености допълнително я активизира.

Колкото до факторите, забавили темповете в развитието на тази тенденция, ще посочим, че те са най-вече от политическо естество. Става въпрос преди всичко за водените по нашите земи военни действия, които предизвикват както физическото унищожаване на част от обитаващото ги население, така и до емиграцията на друга негова част.

Въпреки това нарастването броя на населението в изследваното географско пространство е факт, който е характерен за целия проучван период.

Промените в броя на населението неизменно влияят на **разпространението му върху изследваната територия**.

Връзките между населението и обитаваната от него територия могат да се изразят и проучват разностранно. Отчитайки обаче естеството на наличния изворов материал, в настоящата работа изследването на териториалното разположение на населението, обитавашо българските земи през проучваната епоха, е ограничено единствено до проследяване гъстотата на населението и неговата урбанизираност.

Средната *гъстота на населението* по нашите земи през периода средата на I хил.пр.Хр. – средата на I хил.сл.Хр. варира между 5,9 и 9 души на км². При това през целия хронологичен отрязък се наблюдава възходяща тенденция в динамиката на изследвания показател.

Населението обаче не е разпределено равномерно из цялата територия. Както античните автори, така и съвременните изследователи констатира факта, че населението на север от Стара планина е по-малобройно [Фол, А. 1970, с. 111 и сл.]. Неговата гъстота през проучваната епоха варира между 4,1 и 7,2 души на км². Докато на юг от Балкана то е значително по-малобройно, което независимо от по-голямата площ в тази част от страната предопределя и по-голямата гъстота на населението, варираща между 6,4 и 10,4 души на км². Различни са факторите, влияещи върху констатираната при стойностите на този показател диференциация на двете области. Определящи са тези от политическо естество – граничното положение на Северна България я превръща в арена на много военни конфликти и на конфликти от икономическо естество – отразяващи степента на усвояване на наличните природни дадености.

Подхождайки към изясняване структурата на населението по вида на обитаваните от него селища и степента на *урбанизация*, трябва да имаме предвид, че с оглед икономическото развитие на региона дълго време единствената селищна единица е селото (в различните му разновидности).

Появата на първите градски средища се отнася към средата на I хил.пр.Хр. и се свързва с осъществяващата се по нашите земи древногръцка колонизация. Създаването на градове е изключително бавен процес, а обитавашото ги население е незначителна част от целокупната общност, живееща по нашите земи. Основавайки се на наличната в специализираната литература информация, можем да приемем, че градското население в изследваното пространство не надвишава 5–6 % от всичките обитатели по това време.

Увеличеният брой на градовете и на обитавашото ги население се активизира като процес след превръщането на изследваното пространство в част от Римската империя и особено след реформите от II в.сл.Хр., стимулиращи урбанизацията на региона [Тонев Л. 1995, с. 64 и сл.]. През последния етап от изследвания период (първата половина на I хил.сл.Хр.) се отчита най-големият брой на съществуващите по нашите земи градове и на населението, живеещо в тях – около 15% от общия обем.

Трябва да се отбележи, че урбанизираността на населението в отделните области на страната е различна, като най-голяма е в районите по крайбрежието на р. Дунав и Черно море. В основата на констатираните различия стои съчетаването на специфичния природо-географски облик на отделните региони и особеностите в тяхното икономическо развитие с политико-административната им натовареност.

Възпроизводството на населението е резултат както от динамиката на предизвикващите го демографски процеси, така и от промените, настъпващи в демографските структури на това население. Основни сред тях са **възрастовата и половата структура**.

Специализираната обработка на наличния палеонатропологически материал [Acsadi, G., Nemeskeri, J. 1970, с. 16 и сл.] позволява да се разкрият особеностите на тези структури, тяхната динамика и причините, които я определят.

Данните за диференциацията на погребаните в проучените некрополи по **възраст** са обобщени в таблица 3.

Анализът на тези данни позволява следните констатации:

1. Относителните дялове на съответните възрастови групи в общия обем население е, както следва: а) Сравнително висок относителен дял на хората от първа възрастова група, вариращ между 23,1% и 36,8%; б) Много висок относителен дял на хората от втората възрастова група, вариращ между 57,9% и 76,9%; в) Много нисък относителен дял на хората от третата възрастова група, вариращ между 5,3% и 10%. При съпоставката между средните стойности за тези условно обособени групи се установява съотношение 30: 64: 6, свидетелстващо за изключително прогресивния тип възрастова структура сред проучваното население.

Таблица 3.

Разпределение на погребаните в некрополите по българските земи в периода V хил.пр.Хр. – V в.сл.Хр. по големи възрастови групи

(в проценти)

Епоха	Обект	Информация от	0–14 г.	15–59 г.	Над 60 г.
V хил.пр.Хр.	Варненски халколитен некропол	Г. Маринов, 2010 г.	23,1	76,9	–
IV хил.пр.Хр.	Виница	А. Радунчева 1976 г.	30,0	59,5	10,5
VIII–VII в.пр.Хр.	Калугерица, Кюлевча	В. Миков, 1936 г.	36,8	57,9	5,3
II–V в.сл.Хр.	Аугуста Траяна	Боев, П., Н. Кондова-Чолакова, Сл. Чолаков, 1984 / Kondova, N., S. Cholakov, 1992	24,5	69,4	6,1

2. Съпоставянето на данните от таблицата в хронологичен план позволява да се установи: а) след първоначално покачване в края на изследвания период се наблюдава намаляване в относителния дял на хората във възрастта до 14 години; б) високите стойности в началото на изследвания период при относителния дял на хората от втората възрастова група впоследствие постепенно се понижават, за да се повишат отново в края на проучваната епоха; в) след първоначалното намаление в края на изследвания период се наблюдава покачване в относителния дял на хората, навършили 60-годишна възраст. Макар констатираното леко намаление в относителния дял на ниските възрасти и лекото увеличаване при относителния дял на високите възрасти тези изменения са незначителни и не могат като цяло да променят характерния за изследваното население младежки тип възрастова структура [Фол, А. 1970, с. 50 и сл.].

3. Наблюдава се ниско демографско натоварване (издръжката на незаетите в общественото производство от заетите в него), породено най-вече от значителната детска смъртност, ограничаваща общия обем на хората от първата възрастова група, и малкия брой на хората, доживели възраст над 60 години.

Сведенията за разпределението на погребаните в изследваните некрополи по **пол** (само на тези, при които това е възможно) са обобщени в таблица 4. В резултат на анализа им се установява:

1. Параметрите на съотношението жени на 1000 мъже варират между 450 и 1164, при което средната стойност на този показател е 854. Тя позволява констатацията, че в междуполовото съотношение при населението, обитаващо региона през проучваната епоха, като цяло преобладава мъжкото население.

Няколко са основните фактори за тази ситуация: а) биологичните закономерности, предопределящи раждането на повече момчета отколкото момичета; б) изключително високата женска смъртност във фертилния период, породена от съчетаването на високата майчи-

на смъртност по време и непосредствено след раждане, и увеличаващата се податливост към по-ранна смърт на женския организъм вследствие на активната ангажираност на жената с тежък физически труд.

Таблица 4.
Разпределение на погребаните в некрополите по българските земи
в периода V хил. пр. Хр. – V в. сл. Хр. по пол

(в проценти)

Епоха	Обект	Информация от	Мъже	Жени
V хил. пр. Хр.	Варненски халколитен некропол	Г. Маринов, 2010 г.	68,9	31,1
IV хил. пр. Хр.	Виница	А. Радунчева 1976 г.	56,3	43,7
X–IX в. пр. Хр.	Сборяново	Сл. Чолаков, Й. Йорданов, 1997 г.	54,5	45,5
VIII–VII в. пр. Хр.	Калугерица, Кюлевча	В. Миков, 1936 г.	54,5	45,5
II–V в. сл. Хр.	Аугуста Траяна	Боев, П., Н. Кондова-Чолакова, Сл. Чолаков, 1984 / Kondova, N., S. Cholakov, 1992	46,2	53,8
II–IV в. сл. Хр.	Кабиле	П. Боев, Сл. Чолаков, 1982 г.	52,8	47,2

2. Тенденцията в хронологичната динамика на наблюдаваните показатели е, както следва: а) при мъжете – постъпателно низходяща, достигаща в края на изследвания период до 52,8% от цялото население; б) при жените – възходяща, позволяваща те в края на проучваната епоха да са 47,2% от всички обитатели на региона. Разностранни са причините, налагащи тази тенденция. Определяща обаче сред тях е понижаването на смъртността сред жените, предизвикано от подобряване на санитарните условия в тогавашните жилища и селища и повишаване хигиената на техните обитатели.

Въпреки това в междуполовото съотношение продължава доминацията на хората от мъжки пол.

Демографското развитието на населението, обитаващо нашите земи през изследваната епоха, се влияе и от целенасочените действия, отразяващи политиката на управлявалите съществуващите в изследваната територия държавни институции. Достигналата до нас информация свидетелства, че през периода след средата на I хил. пр. Хр. по нашите земи конкретно се декларират и реално се осъществяват мероприятия в това направление [Андреев, М. 1999, с. 35 и сл.]. Този тип действия са в много широк диапазон, но съобразно същността на преследваната от тях цел условно могат да се обособят в три основни групи:

I. Първата група действия са свързани с повишаване на брачната раждаемост. Мероприятията в тази насока са насочени основно към поощряване сключването и реализирането на бракове [History of marriage in Western civilization, 2012]. Това се осъществява чрез приемането на законодателни разпоредби както за облекчаване изискванията и разширяване възможностите за встъпване в брак чрез разрешаването на бракове между представители на различни социални прослойки, така за максимално ограничаване на свободното съжителство и безбрачието чрез превръщането на брака в задължение на всички мъже на възраст между 25 и 60 г. и на всички жени – между 20 и 50 г. Въвеждането на тези предначертания се съблюдава от държавата, а за тяхното изпълнение се налагат санкции, нередко и наказателни (изпращане на заточение, конфискация на имуществото и пр.). Същевременно за реализацията на тази група действия управляващите провеждат и мероприятия, предназначени за непосредствено увеличаване броя на ражданите и отглежданите деца. Както посредством предоставяне на привилегии на многодетните семейства (с четири и повече деца) – улесняване при заемането на определени длъжности, освобождаване от заплащане на някои данъци и такси, разширяване

на наследническите права и пр., така и чрез допълнителни, най-вече имуществени, санкции на тези, които нямат деца.

II. Втората група действия се отнася до *подобряване здравето и удължаване живота на населението*.

Първоначално те са плод на идеите на древногръцките философи, медици, архитекти, учени за общественото здравеопазване и най-вече на твърдението, че основен източник на заболяванията при хората са нездравословните условия на живот и лошата хигиена. Проникването на тези идеи по нашите земи се осъществява от гръцките колонисти. Изграждайки своите селища, те се съобразяват с редица изисквания, между определящите сред които са и тези, гарантиращи здравето на обитателите им. То се осигурява както посредством подбирането на мястото с най-удачните природо-климатични условия, така и чрез обезпечаване на необходимите чистота и благоустройство. Чистотата се осигурява посредством аквадукти, постоянно течаща питейна вода и извеждането чрез специално изградена в подуличното пространство канализация за отпадните води. Тези идеи и начините за тяхната реализация се разпространяват сред местното население, а през римската епоха се активизират, доразвиват и обогатяват. С установяването на римляните в изследваното географско пространство действията им в същата насока се превръщат в целенасочена програма, засягаща цялото население независимо от статуса му в обществото – разширява се пътната мрежа, изграждат се нови водопроводни и канализационни системи, строят се обществени бани и обществени тоалетни, а в големите градове се учредяват служби за поддържане на обществената чистота [Иванов, Т., Иванов, Р. 1998, с. 59 и сл.; Тонев, Л. 1995; Gigante, L. 2012].

Едновременно с грижата за обществената чистота се зараждат и първите форми на професионално медицинско обслужване на населението и се постигат определени успехи в борбата с болестите. Макар още дълго време основен лечител да продължава да бъде местният знахар, появяват се професионални лекари с медицински познания (а след I в.сл.Хр. – и медицинско образование) и необходимият за практиката им инструментариум [**Medicine in Ancient Rome; Medicine In Ancient Rome**, 14.06.2012]. Те откриват и първите аптеки, където наред с разнообразните лечебни билки продават и приготвени от тях лекарства. Изграждат се лечебни заведения. Първоначално те са само военни лазарети, обслужващи личния състав на съответните гарнизони, и лечебници към големите робовладелски имения, където болните и ранените роби са изолирани от останалия персонал. Впоследствие, към края на изследваната епоха с превръщането на християнството в официална религия лечебни заведения са изградени към манастирите и са предназначени за цялото население.

III. Третата група действия, които повлияват върху *механичния прираст и териториалното преразпределение на населението*, са организираните и планомерно осъществени заселвания по нашите земи.

Първите целенасочени мероприятия в това направление се отнасят към VII в.пр.Хр. Първоначално те представляват реализация на миграционната политика на големите древногръцки полиси и се свеждат до изграждане на техни колонии. Впоследствие този процес се допълва и от мероприятията в това направление, предприети от управниците на вече изградените колонии, които организират нови заселнически вълни за изграждането на собствени дъщерни селища (случая с Анхиало, създаден от колонистите на Аполония).

Този процес се задълбочава след присъединяването на изследваното географско пространство към Римската империя [**Immigration Roman empire**, 2012] и има две основни направления.

Първото обема заселването на ветерани, които след дългогодишната си военна служба получават поземлени участъци и трайно се установяват по нашите земи. По този начин освен всичко останало властта си осигурява добросъвестни труженици и данъкоплатци, а в случай на необходимост – и допълнителен военен резерв.

Второто отразява организираното от римските власти целенасочено заселване на чуждо-етнични племена по нашите земи и отразява стремежа на управляващите чрез предоставяне на територия за обитаване в пределите на империята да превърнат враговете на Рим в надеждни поданици.

За реализацията на тези си идеи различните държавни образувания използват разнообразни мерки. Съобразно спецификата си те могат да се обособят в две основни групи: 1) от правно-административно естество – обемащи законодателните актове и съблюдаването на тяхната реализация; 2) икономически – широка гама от стимули и ограничения, гарантиращи осъществяването на предначертаните мероприятия.

Обобщаването на действията, свързани с демографското развитие на проучваното население, осъществявани от управляващите на съществуващите в изследваната територия държавни институции, позволяват следния извод: макар ограничени в хронологичен аспект – обхващат единствено последното хилядолетие на проучваната епоха – и в пространствено отношение – не покриват неизменно цялата изследвана територия – те свидетелстват за наличието на ясна представа у управляващите за изключителната важност на демографските проблеми, чието правилно разрешаване гарантира възпроизводството на населението.

В заключение можем да заявим, че очертаните специфики и тенденции в динамиката на основните демографски процеси и структури на населението, обитаващо българските земи през праисторията и Античността, съотнасят изследваната територия към средиземноморския ареал, чието развитие изпреварва останалия тогавашен свят.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексеев В. 1993 – Валерий Алексеев. Очерки экологии человека. М., 1993. [Valeriy Alekseyev. Ocherki ekologii cheloveka. M., 1993.]

Андреев, М. 1999 – Михаил Андреев. Римско частно право. Седмо издание. С., 1999. [Mihail Andreev. Rimsko chastno pravo. Sedmo izdanie, S., 1999.]

Аркадиев, Д. 1988 – Димитър Аркадиев. Изменения в броя на населението и на домакинствата (семействата) по българските земи. – Население, 1988, № 4, 41–57. [Dimitar Arkadiev. Izmenenia v broya na naselenieto i na domakinstvata (semeystvata) po balgarskite zemi. – Naselenie, 1988, № 4, 41–57.]

Боев, П., Кондова, Н., Чолаков, Сл. 1978 – Петър Боев, Нели Кондова, Славчо Чолаков. Проблеми на биологичната реконструкция на населението, живяло по нашите земи. – Интердисциплинарни изследвания. Т. II, 1978, 5–15. [Petar Boev, Neli Kondova, Slavcho Cholakov. Problemi na biologichnata rekonstruktsia na naselenieto, zhivlyalo po nashite zemi. – Interdistsiplinari izsledvania. T. II, 1978, 5-15.]

Боев, П., Кондова-Чолакова, Н., Чолаков, С. 1984 – Петър Боев, Нели Кондова-Чолакова, Славчо Чолаков. Антропологично проучване на материали от античния некропол на Августа Траяна. – В: Известия на музеите от Югоизточна България, т. VII, Пд, 1984, с. 89 и сл. [Petar Boev, Neli Kondova-Cholakova, Slavcho Cholakov. Antropologichno prouchvane na materiali ot antichnia nekropol na Avgusta Trayana. – V: Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Balgaria, t. VII, Pd, 1984, s. 89 i sl.]

Борисов, Б. 2006 – Борис Борисов. Демографски промени в Североизточна Тракия през XI–XII век (по археологически данни). – В: Тракия и Хемимонт. Т. 1, Вн, 2006, 190–197. [Boris Borisov. Demografski promeni v Severoiztochna Trakia prez XI–XII vek (po arkeologicheski danni). – V: Trakia i Nemimont. T. 1, Vn, 2006, 190–197.]

Данов, Х. 1982 – Христо Данов. Траки. С., 1982. [Hristo Danov. Traki. S., 1982.]

Етнография на България, 1980 – Етнография на България. Т. I. С., 1980. [Etnografia na Balgaria. T. I. S., 1980.]

Иванов, Т., Иванов, Р. 1998 – Теофил Иванов, Румен Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. Т. I. С., 1998. [Teofil Ivanov, Rumen Ivanov. Ulpia Eskus. Rimski i rannovizantiyski grad. T. I. S., 1998.]

Козинцев А. 1971 – Александр Козинцев. Демография татарских могильников. – В: Советская этнография, 1971, № 6, с. 148 и сл. [Aleksandr Kozintsev. Demografiya tatarskikh mogil'nikov. – V: Sovetskaya etnografiya, 1971, № 6, s. 148 i sl.]

Кондова, Н., Чолаков, С. 1989 – Нели Кондова, Славчо Чолаков. Палеоантропологични данни за демографските процеси в българските земи през римската епоха. – Българска етнография, 1989, № 1, с. 31 и сл. [Neli Kondova, Slavcho Cholakov. Paleoantropologichni dannii za demografските protsesi v balgarskite zemi prez rimskata epoha. – Balgarska etnografia, 1989, № 1, s. 31 i sl.]

Массон, В. 1976 – Вадим Массон. Экономика и социальный строй древних обществ в свете данных археологии. Л., 1976. [Vadim Masson. Ekonomika i sotsial'nyu stroy drevnikh obshchestv v svete dannykh arkheologii. L., 1976.]

Петкова, Ц. 2008 – Цветалина Петкова. Историческо развитие на съпружеските имуществени отношения до утвърждаване на принципа на разделност на придобитото през време на брака имущество. – В: Научни трудове на Русенския университет – 2008, том 47, серия 7, с. 85 и сл. [Tsvetalina Petkova. Istoricheskoto razvitie na sapruzheskite imushtestveni otnoshenia do utvarzhdavane na printsipa na razdelnost na pridobitoto prez vreme na braka imushtestvoto. – V: Nauchni trudove na Rusenskiia universitet – 2008, tom 47, seriya 7, s. 85 i sl.]

Порожанов, К. 1998 – Калин Порожанов. Общество и държавност у траките средата на II – началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност). С., 1998. [Kalin Porozhanov. Obshtestvo i darzhavnost u trakite sredata na II – nachaloto na I hil. pr. Hr. (v konteksta na paleobalkano-zapadnomaloaziyskata obshtnost). S., 1998.]

Смекалов С. 2009 – Сергей Смекалов. Оценки численности населения Европейского Боспора (введение в тему). – В: Древности Боспора. Т. 13. М., 2009, с. 348 и сл. [Sergey Smekalov. Otsenki chislennosti naseleniya Yevropeyskogo Bospora (vvedeniye v temu). – V: Drevnosti Bospora. T. 13. M., 2009, s. 348 i sl.]

Тонев Л. 1995 – Любен Тонев. Градоустройството по българските земи през античността. С., 1995. [Lyuben Tonev. Gradoustroystvoto po balgarskite zemi prez antichnostta. S., 1995.]

Тотев, А. 1972 – Анастас Тотев. Демография – избрани теми. С., 1972. [Anastas Totev. Demografia – izbrani temi. S., 1972.]

Фол, А. 1979 – Александър Фол. Демографска и социална структура на древна Тракия. Първо хилядолетие преди новата ера. С., 1970. [Aleksandar Fol. Demografска i sotsialna структура na drevna Trakia. Parvo hilyadoletie predi novata era. S., 1970.]

Худавердян А. 2008 – Анаит Худавердян. Палеодемография и реконструкция некоторых особенностей образа жизни населения ширакской равнины в эпоху бронзы. – В: Вестник общественных Наук НАН РА, N 2 (622). Ереван, 2008, с. 223 и сл. [Anait Khudaverdyan. Paleodemografiya i rekonstruktsiya nekotorykh osobennostey obraza zhizni naseleniya shirakskoy ravniny v epokhu bronzy. – V: Vestnik Obshchestvennykh Nauk NAN RA, N 2 (622). Yerevan, 2008, s. 223 i sl.]

Чолаков, С. 1994 – Славчо Чолаков. Антропологична характеристика на населението, обитавало централната част на горнотракийската низина през къснобронзовата епоха. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 2., С., 1994, с. 123 и сл. [Slavcho Cholakov. Antropologichna harakteristika na naselenieto, obitavalo tsentralnata chast na gornotrakiyskata nizina prez kasnobronzovata epoha. – V: Maritsa-iztok. Arheologicheski prouchvania. T. 2., S., 1994, s. 123 i sl.]

Чолаков, С. 1998 – Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., 1998. [Slavcho Cholakov. Bibliografia na balgarskata paleoantropologia. S., 1998]

Яблонский, Л. 1985 – Леонид Яблонский. Палеодемография. – В: Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985, с. 309 и сл. [Leonid Yablonskiy. Paleodemografiya. – V: Demograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. – M.: Sovetskaya entsiklopedia, 1985, s. 309 i sl.]

Acsadi, G., J. Nemeskeri. 1970 – G. Acsadi, J. Nemeskeri. History of human life span and mortality. Budapest, 1970.

Angel, J. 1947 – J. Angel. The length of life in ancient Greece. – Journal of Gerontology, 2, 1947, 18–24.

Angel, J. 1954 – J. Angel. Human biology, health and history in Greece from the first settlement until now. – Yearbook of American Philosophical Society 98, 1954, 168–174.

Ancient Greek Wedding. 2012 – Ancient Greek Wedding <<http://www.richeast.org/htwm/Greeks/marriage/marriage.html>, 21.05.2012>.

Arnold A. Lelis, William A. Percy, Beert C. Verstraete. 2003 – Arnold A. Lelis, William A. Percy, Beert C. Verstraete. The Age of Marriage in Ancient Rome. The Edwin Mellen Press. 2003.

Beloch, J. 1888 – J. Beloch. Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt. Leipzig. 1888.

Gigante, L. 2012 – L. Gigante. Death and Disease in Ancient Rome <[http://www.innominateociety.com/Articles/Death and Disease in Ancient Rome.htm](http://www.innominateociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm), 14.04.2012>.

Hansen, M. 2006 – M. Hansen. The Shotgun Method: The Demography of the Ancient Greek City-State Culture. Columbia, University of Missouri Press, 2006.

History of marriage in Western civilization. 2012 – History of marriage in Western civilization <http://www2.hu-berlin.de/sexology/ATLAS_EN/html/history_of_marriage_in_western.html> 21.05.2012 .

Hoppa, R. 2002 – R. Hoppa. Paleodemography: looking back and thinking ahead. – In: Hoppa R., Vaupel J. Paleodemography age distributions from skeletal samples. Cambridge, 2002, 9–29.

Howell, N. 1976 – N. Howell. Toward a uniformitarian theory of human paleodemography. In RH Ward and KM Weiss (eds.): The demographic evolution of human populations. New York: Academic Press, 1976, 25–40.

Howell, N. 1986 – N. Howell. Demographic anthropology. – Annual Reviews of Anthropology 15, 1986, 219–246.

Immigration Roman empire. 2012 – Immigration Roman empire <http://www.mariamilani.com/ancient_rome/immigration_roman_empire.htm, 16.06.2012>.

Konigsberg, L. W. and Frankenberg, S. R. 2002 – L.W. Konigsberg and S.R. Frankenberg. Deconstructing death in paleodemography. – American Journal of Physical Anthropology, Apr;117(4), 2002, 297–309.

Lankester, E. R. 1870 – E. R. Lankester. On comparative longevity in man and the lower animals. London, 1870.

MacDonnell, W. R. 1913 – W. R. MacDonnell. On the expectation of life in ancient Rome and in the Provinces of Hispania and Lusitania and Africa. Biometrika 9, 1913, 366–380.

Marriages in Ancient Greece. 2012 – Marriages in Ancient Greece <<http://www.historylink102.com/greece3/marriage.htm>; 21.05.2012>.

Medicine in Ancient Rome. 2012 – Medicine in Ancient Rome <http://www.historylearningsite.co.uk/medicine_in_ancient_rome.htm, 14.06.2012>

Medicine In Ancient Rome. 2012 – Medicine In Ancient Rome <<http://romewiki.wetpaint.com/page/Medicine+In+Ancient+Rome>, 14.06.2012>.

Pearson, K. 1902 – K. Pearson. On the change in expectation of life in man during a period of circa 2000 years. – Biometrika 1, 1902, 261—264.

Petersen, W. 1975 – W. Petersen. A demographer's view of prehistoric demography. – Current Anthropology 16, 1975, 227–237.